

ΔΕΙΓΜΑ 2

ΤΖΟΥΜΕΡΚΑ

NATURA MAGISTRA VITAE:
ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΟ ΚΑΙ ΚΟΥΔΑΡΑΙΟΙ

Τζουμερκιώτικα σπίτια

Τζουμερκοχώρια το 1479, 30 ολόκληρα χρόνια μετά την κατάληψη της Άρτας.

Αυτή η δυσκολία ελέγχου από τον κατακτητή είχε ως αποτέλεσμα να εξασφαλίσουν προνόμια πολλά από τα χωριά του ορεινού όγκου των Τζουμέρκων, όπως και τα Ζαγοροχώρια, που ζούσαν υπό καθεστώς ημιανεξαρτησίας μέχρι την εξέγερση του Διονυσίου του Φιλοσόφου (Σκυλόσοφου), το 1611. Τα προνόμια θα περιοριστούν μετά την εξέγερση αυτή και θα καταργηθούν εντελώς αργότερα από τον Αλή Πασά. Μόνο τέσσερα κεφαλοχώρια κατόρθωσαν να διατηρήσουν τα παλαιά τους προνόμια: οι Καλαρρύτες, οι Μελισσουργοί, το Συρράκο και το Ματσούκι.²

Όπως όλοι οι κάτοικοι των ορεινών περιοχών της Ηπείρου, οι Τζουμερκιώτες επιδίδονταν παραδοσιακά στην κτηνοτροφία, δραστηριότητα που εξακολουθεί να αποτελεί κύρια ασχολία στην περιοχή. Παλαιότερα, τα προϊόντα της δραστηριότητας αυτής εξάγονταν σε μεγάλες ποσότητες στις αγορές της δυτικής Ευρώπης. Επίσης, οι Τζουμερκιώτες ασχολήθηκαν, μεταξύ άλλων, με την εριουργία και την κατασκευή μάλλινων υφαντών, πολλά από τα οποία έφταναν ως τη Βενετία, την Τεργέστη, το Λιβόρνο κ.ά.

Όταν οι οικονομικές συνθήκες στον τόπο τους ήταν αρνητικές, αρκετοί Τζουμερκιώτες, πνεύματα ανήσυχια και περήφανα, ξενιτεύονταν. Ορισμένοι από αυτούς αναδείχθηκαν σε προσωπικότητες εθνικής εμβέλειας, ως μεγάλοι ευεργέτες, πολιτικοί και άνθρωποι των γραμμάτων, όπως ο Ιωάννης Κωλέτης από το Συρράκο, ο Σπυρίδων Λάμπρος από τους Καλαρρύτες, οπληρχηγοί, όπως ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, ο Κατσαντώνης και ο Γώγος Μπακόλας.³

Το αγωνιστικό πνεύμα δεν έλειψε ποτέ από τα ορεινά μέρη της Ελλάδας σε όλη την ιστορία της. Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, σύμφωνα με τις γραπτές πηγές και την προφορική παράδοση, οι διασημότεροι από τους καπεταναίους που ίδρυσαν αρματολίκια προέρχονταν από νομαδικές κτηνοτροφικές οι-

κογένειες. Οι στάνες των κτηνοτρόφων αποτέλεσαν αστείρευτη πηγή εφοδίων για τις ομάδες των κλεφτών· απ' αυτές εξασφάλιζαν ψωμί, στα βλάχικα κονάκια έβρισκαν καταφύγιο οι λαβωμένοι, από τους βοσκούς έπαιρναν πληροφορίες για τις κινήσεις των τουρκικών στρατευμάτων, στις στάνες κατέφυγαν κι έβρισκαν «αποκούμπι» οι κυνηγημένοι. Οι ίδιοι οι νομάδες κτηνοτρόφοι, για να προστατέψουν τα κοπάδια τους από τους Τουρκαλβανούς που ρήμαζαν την ύπαιθρο, χρειάστηκε να ασκούνται στην τέχνη του πολέμου, διαμορφώνοντας έτσι πολύτιμη μαγιά πολεμιστών για τις κρίσιμες στιγμές του έθνους.

Η ελευθερία των βοσκών

«Μεταξύ των κατοίκων Μακεδονίας, Ηπείρου και Θεσσαλίας, η κυριώτερα από τις τάξεις των πολιτών η οποία εσχετιζετο περισσότερο, συνέτρεχεν και περιέθαλπεν εις διαφόρους περιστάσεις τους αρματολούς και τας ληστρικάς συμμορίας τας οποίας οι άνθρωποι με τόσων σπουδών και πάθος κατεδίωκον, ως εκ της φύσεως του επαγγέλματός των ήταν αι διάφοραι τάξεις των βοσκών χωρικών και των διαφόρων ποιμένων κατοίκων και φερεοίκων⁴».

Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, τόμ. Α', Αθήνα 1940, σ. 103.

Συρράκο

1 Οργάνωση του σχεδίου εργασίας (project)

► Διατύπωση του θέματος

«Natura magistra vitae: Τσελιγκάτα και κουδαραίοι* των Τζουμέρκων».

► Πηγές αφορέμησης

Στην περιοχή των Τζουμέρκων, ένα γεφύρι, ένα μη χρησιμοποιούμενο μονοπάτι, ένα τοπωνύμιο, μια εγκαταλελειμμένη στάνη ή κατοικία, μια σύγχρονη παραγωγική κτηνοτροφική μονάδα, διαλεκτικά στοιχεία, επιχωριάζουσα τεχνική ορολογία κ.ά. μπορούν να αποτελέσουν την αφετηρία για μια τέτοια έρευνα.

► Σκοποί

Να ανακαλύψουν και να εκτιμήσουν οι μαθητές το ρόλο του φυσικού τοπίου και του κλίματος στη διαμόρφωση της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της περιοχής.

Ειδικότερα το project σκοπεύει:

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές, μέσα από την

προσέγγιση παραδοσιακών επαγγελματικών δραστηριοτήτων, τους τρόπους με τους οποίους το φυσικό τοπίο επηρεάζει την οργάνωση, τον τρόπο ζωής και το αξιακό σύστημα των κατοίκων μιας ορεινής περιοχής, των Τζουμέρκων.

2. Να δραστηριοποιηθούν οι μαθητές στη συλλογή, διατήρηση και διάσωση των πηγών της τοπικής ιστορίας, ιδιαίτερα αυτών που κινδυνεύουν να χαθούν (διαλεκτικά στοιχεία, ορολογία, κατάλοιπα υλικού πολιτισμού κ.ά.).
3. Να ευαισθητοποιηθούν οι μαθητές σε θέματα της τοπικής παράδοσης μέσα από τις ιδιαιτερότητες του περιγύρου.

► Άξονες

Είναι προφανές ότι το θέμα μπορεί να αναλυθεί σε σχεδόν απεριόριστο αριθμό αξόνων, από τους οποίους ενδεικτικά επιλέγουμε τους εξής:

1. Το ορεινό τοπίο ως συντελεστής της τοπικής οικονομίας και των αξιών του πληθυσμού.
2. Οι περιορισμοί των υλικών. Η πέτρα και οι μαστόροι.
3. Οι περιορισμοί του κλίματος. Νομαδική κτηνοτροφία.

«Ολύτσικα, Τζουμέρκα, πες τα φρούρια ισόβια Άραχτος, Λούρος, πες τους ταχυδρόμους των βουνών, κάτω η κοιλάδα τους παιγνίδι για τους ζωντανούς, την ξεφυλλίζει η Άνοιξη πράσινη, ο χειμώνας κίτρινη – σα βίβλος χωματένια».

Γ. Δάλλας, *Στο ρεύμα του ποταμού*,
Ερμής, Αθήνα 1986.

Το μοναστήρι της Κηπίνας στους Καλαρύτες, χτισμένο στην καρδιά του βράχου

* κουδαραίοι = τεχνίτες της πέτρας
(<κούδα = πέτρα)

II Ανάπτυξη των αξόνων σε δραστηριότητες

ΑΞΟΝΑΣ 1

Το ορεινό τοπίο ως συντελεστής της τοπικής οικονομίας και των αξιών του πληθυσμού

«Το βουνό, απ' ό,τι φαίνεται, ταυτίστηκε με την πρώτη φάση της ζωής στη Μεσόγειο, και ο πολιτισμός εδώ, όπως ακριβώς στη Μέση Ανατολή και την Κεντρική Ασία, δεν κατάφερε να καλύψει εντελώς τις ποιμενικές καταβολές του και να τις καταστήσει αθέατες».

Fernand Braudel, *Μεσόγειος*, τόμ. Α': *Ο ρόλος του περιγύρου*, μτφρ. Κλ. Μιτσotάκη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991, σ. 60.

1. Να περιγράψετε το τοπίο των Τζουμέρκων και τις κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούν στην περιοχή κατά τις διάφορες εποχές. Να συγκεντρώσετε από το χώρο της λογοτεχνίας στοιχεία για τους οικονομικούς προσανατολισμούς και τον ψυχισμό των κατοίκων.
2. Να συγκεντρώσετε, μέσω συνεντεύξεων, πληροφορίες για τις παραγωγικές δυνατότητες του χώρου και τα παραδοσιακά επαγγέλματα των κατοίκων κατά την προπολεμική περίοδο. Να συγκρίνετε τα στοιχεία με τη σημερινή κατάσταση.
3. Να συγκεντρώσετε, μέσω συνεντεύξεων αλλά και από τη βιβλιογραφία, πληροφορίες για παραδόσεις και γεγονότα σχετικά με το ρόλο της περιοχής των Τζουμέρκων ως καταφυγίου ή ορμητηρίου κατά τους εθνικούς αγώνες.
4. Να περιγράψετε την κατάσταση του οδικού δικτύου της περιοχής σήμερα. Πώς φαντάζεστε το δίκτυο των συγκοινωνιών πριν από τις νεότερες παρεμβάσεις; Σώζονται συναφή μνημεία ή ίχνη τους; Να το αξιολογήσετε από την άποψη της ευκολίας επαφών μεταξύ των κατοίκων της περιοχής αλλά και με τον πεδινό χώρο.
5. Να συγκεντρώσετε, βάσει απογραφικών

Η πηγή των Μελισσουργών, στην καρδιά των Τζουμέρκων

πινάκων, στοιχεία για τη δημογραφική εξέλιξη των επιμέρους χωριών της περιοχής. Να συζητήσετε για την εξέλιξη αυτή, αναζητώντας τα αίτια και τα αποτελέσματά της.

ΑΞΟΝΑΣ 2

Οι περιορισμοί των υλικών
Η πέτρα και οι μαστόροι

«Η ζωή εκεί (στο βουνό) δεν είναι αδύνατη, έστω και αν δεν είναι εύκολη. Η δουλειά στις κλιτύς, όπου τα οικιακά ζώα είναι άχρηστα, είναι σκληρή, απαιτεί μεγάλο κόπο! Το χώμα, γεμάτο πέτρες, πρέπει να καθαριστεί με τα χέρια· πρέπει να το συγκρατήσουν για να μην κυλήσει· κι αν χρειαστεί, πρέπει να το ξαναεβάσουν στην κορφή και να το στηρίξουν με δεσιές. Δουλειά κοπιαστική, ατέλειωτη! Αν σταματήσει, το βουνό ξαναγυρίζει στην άγρια κατάσταση: όλα πρέπει να ξαναγίνουν από την αρχή. [...] Μια καταλανική παροιμία λέει “πάντα να κατεβαίνεις, μην

Η μονότοξη γέφυρα της Πλάκας στα Τζουμέρκα

Παραδοσιακά σπίτια στο Συρράκο

Ηπειρωτικό λαϊκό σπίτι

Το σπίτι του ποιητή Κ. Κρυστάλλη στο Συρράκο

ανεβαίνεις ποτέ”. Γιατί στο βουνό οι πόροι μπορεί να είναι πολλοί σε ποικιλία αλλά λίγοι σε ποσότητα. Μόλις η ανθρώπινη κυψέλη μεγάλωνε σε αριθμό, έπαυαν να επαρκούν, και τότε η κυψέλη έπρεπε, ειρηνικά ή όχι, να διαχωριστεί».

Fernand Braudel, *Μεσόγειος*, ό.π., σσ. 50-51.

«Ο μέλλον να δημιουργήσει νεοελληνικήν αρχιτεκτονικήν ας ρωτήσει τους καλφάδες, ας συμβουλευτεί πρώτα αυτούς, που στα χωριά και το σχέδιο δίνουν και χτίζουν σπίτια, ας τους ρωτήσει και με ποιο τρόπο χτίζουν κι έπειτα ας προσπαθήσει να τελειοποιήσει την τέχνη τους».

Ίων Δραγούμης, *Νεοελληνικός πολιτισμός*, Αθήνα 1927, σ. 221.

1. Να συγκεντρώσετε φωτογραφικό υλικό με τις αρχιτεκτονικές ιδιομορφίες των κτισμάτων της περιοχής. Να συζητήσετε τις ιδιομορφίες αυτές σε σχέση με το διαθέσιμο οικοδομικό υλικό και τις γνώσεις που προϋποθέτει η εφαρμογή τους.
2. Να συγκεντρώσετε πληροφορίες για τη δραστηριότητα Τζουμερκιωτών οικοδόμων σε άλλες περιοχές.
3. Τι ήταν οι μαστόροι και οι μαθητάδες της παραλογής του γεφυριού της Άρτας; Μέσω συνεντεύξεων αλλά και από γραπτέςπηγές, να συγκεντρώσετε υλικό για την οργάνωση των μπουλουκιών των κουδαριών.
4. Να σχηματίσετε γλωσσάρι της τοπικής αρχιτεκτονικής ορολογίας.
5. Να σχηματίσετε γλωσσάρι της ορολογίας των εργαλείων των οικοδόμων της περιοχής.
6. Να σχηματίσετε γλωσσάρι των κουδαριτικών.

ΑΞΟΝΑΣ 3

Οι περιορισμοί του κλίματος Νομαδική κτηνοτροφία

«Η πιο ωραία εικόνα είναι εκείνη που αναφέρει ο Χόλλαντ το 1812⁵ για τη συνάντη-

σή του με τους σκληροτράχηλους βοσκούς της Πίνδου, που την εποχή εκείνη οδηγούσαν τα κοπάδια τους στην τότε ημίερημο ύπαιθρο της Θεσσαλονίκης ή στα παράλια του Κόλπου της Άρτας, ενός είδους εσωτερικής θάλασσας με αβαθή νερά. Κάθε χρόνο μόλις έφτανε το καλοκαίρι οι βοσκοί αυτοί ξανάπαιρναν το δρόμο για τα βουνά τους. Είναι βέβαια νομάδες, αφού συνοδεύονται από τις γυναίκες και τα παιδιά τους. [...] Πίσω από τη μακριά γραμμή των προβάτων, που αυτά καθορίζουν το ρυθμό της πορείας, ακολουθεί η φάλαγγα των αλόγων, που μπορεί να φτάνουν ακόμα και τα χίλια, φορτωμένα με σκεύη νοικοκυριού και κατασκίνωσης, με σκηνές, μωρά παιδιά που κοιμούνται μέσα σε καλάθια. Και οι ιερεις ακόμα ακολουθούν το ποιμνιό τους».

Fernand Braudel, *Μεσόγειος*,
ό.π., σσ. 119-120.

1. Να αναζητήσετε στο τοπίο και τις κλιματολογικές συνθήκες τους λόγους που υπαγόρευαν στους κτηνοτρόφους των ορεινών περιοχών της Ηπείρου την επαγγελματική συνεργασία.
2. Να συγκεντρώσετε, από τη λογοτεχνία ή με συνεντεύξεις, πληροφορίες για την εσωτερική δομή του τσελιγκαίου.
3. Να συγκεντρώσετε πληροφορίες για τις διαδρομές που ακολουθούσαν οι νομάδες κτηνοτρόφοι μεταξύ των Τζουμέρκων και των χειμαδιών.
4. Να συγκεντρώσετε, μέσω συνεντεύξεων, πληροφορίες για τον τρόπο οργάνωσης της ζωής των Σαρακατσάνων νομάδων τόσο στα ορεινά βοσκοτόπια, όσο και στους χώρους ξεχειμωνιάσματος. Διασώζονται ίχνη των εγκαταστάσεών τους; Να συζητήσετε το θέμα αυτό.
5. Να εντοπίσετε λογοτεχνικά κείμενα και δημοτικά τραγούδια που αναφέρονται στις ποιμνικές μετακινήσεις. Να καταγράψετε πληροφορίες σχετικές με τις συνθήκες διαβίωσής τους, τις αξίες τους, τις κοινωνικές ιεραρχίες τους και τις σχέσεις τους.
6. Να συγκεντρώσετε, μέσω συνεντεύξεων

Στο δρόμο για τα βουνά

και, αν είναι δυνατόν, με αυτοψία, πληροφορίες για την παραδοσιακή επεξεργασία των κτηνοτροφικών προϊόντων και για τις τυροκομικές εργασίες. Να τις συγκρίνετε με τις σημερινές βιομηχανικές, επισκεπτόμενοι συναφή παραγωγική μονάδα (π.χ. μια γαλακτοβιομηχανία ή σύγχρονα τυροκομεία). Μια βιντεοσκόπηση θα ήταν χρήσιμη, ώστε να συζητήσετε τις διαφορές.

Ο ελληνικός ποιμνικός, αχώριστος σύντροφος του κτηνοτρόφου

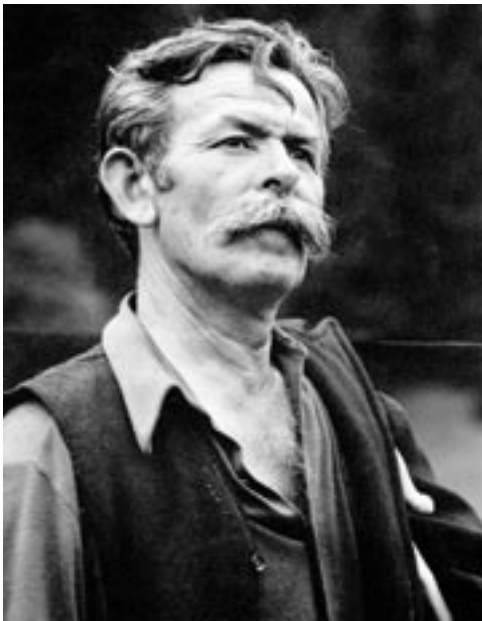
III Ενδεικτική σύνθεση των αποτελεσμάτων των δραστηριοτήτων του άξονα 3

Μορφές κτηνοτρόφων των Τζουμέρκων

Ο τσέλιγκας
καβάλα στο
άλογό του

Τζουμερκιώτης τσέλιγκας

Οι περιορισμοί του κλίματος
Νομαδική κτηνοτροφία

Οργάνωση της νομαδικής κτηνοτροφίας Εμφάνιση και χαρακτήρας του τσελιγκάτου

Στάνες και βοσκούς συναντάμε στα ελληνικά κείμενα από την εποχή του Ομήρου ως τις μέρες μας, ενώ συνένωση διαφορετικών οικογενειών προκειμένου να οργανώσουν την απασχόλησή τους τεκμηριώνεται στον ελληνικό χώρο την εποχή του Βυζαντίου και της οθωμανικής κυριαρχίας. Από το Μεσαίωνα ήδη παρατηρούμε να αναπτύσσεται ένα συνεχιακό πνεύμα σε ορισμένες επαγγελματικές ομάδες που άρχισαν να δημιουργούν ενώσεις και να συνεταιρίζονται, κατά κάποιο τρόπο, για να προστατέψουν την εργασία τους από την ανασφάλεια και τον ανταγωνισμό.⁶

«Η συνεχιακή οργάνωση συνεχίζει μια ευρύτερη παράδοση, στην οποία εγγράφηκαν τόσο η βυζαντινή όσο και η οθωμανική κοινωνία. Οι συνεχτιές είναι ενώσεις που καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα από λειτουργίες σχετικά με την προστασία και την προαγωγή του επαγγέλματος και του συμφέροντος των μελών τόσο απέναντι σε τρίτους ανταγωνιστές, όσο και απέναντι στις κρατικές και κοινοτικές αρχές. Η συνεταιρική, συνεργατική ή συντροφική, όπως ονομαζόταν, οργάνωση αποτέλεσε ένα γενικό φαινόμενο στον ελληνικό πολιτισμικό χώρο της Τουρκοκρατίας [...]. Οι λόγοι που επέβαλαν τη συμμετοχική αυτή σχέση ήταν η στενότητα του κεφαλαίου και η ανάγκη πρόσθετης εργασίας, η οποία όμως δεν προσφερόταν κάτω από τις συνθήκες της προαστικής κοινωνίας της εποχής εκείνης με βάση μισθωτική. Γι' αυτό και αποτέλεσε ένα καθολικό φαινόμενο στην περίοδο της Τουρκοκρατίας που κάλυψε με διάφορες μορφές τόσο την καλλιέργεια της γης, λ.χ. το τοιφλίκι και την κτηνοτροφία (τσελιγκάτα), όσο και τις εμπορικές, ναυτικές και

βιοτεχνικές δραστηριότητες. Τέτοιες συντροφικές ενώσεις ήταν: Οι τεκτονικές ενώσεις (χτίστες – μαραγκοί), τα караβάνια (αγωγιάτες), οι ενώσεις των κτηνοτρόφων, των ψαράδων της Μαύρης Θάλασσας, οι ναυτικές συντροφικές Ύδρας, Σπετσών, Πόρου, οι μεγάλες συνεταιρικές ενώσεις τύπου Αμπελακίων, ορυχείων Χαλκιδικής». ⁷

Ειδικότερα οι κτηνοτρόφοι δημιούργησαν από παλιά ένα είδος άτυπου συνεταιρισμού, το τσελιγκάτο, όπως επικράτησε να λέγεται, οργάνωση που διακρίθηκε για το δυναμισμό και την αντοχή της σχεδόν μέχρι την εποχή μας. Στη γέννηση του τσελιγκάτου συνέβαλε, μεταξύ άλλων, η ανάγκη των ποιμένων για κοινή χρήση μεγάλων εκτάσεων βοσκοτόπων, η ανασφάλεια που επικρατούσε στην ύπαιθρο, αλλά και η ανυπαρξία πιστωτικών οργανισμών για την εξυπηρέτησή του μεμονωμένου κτηνοτρόφου. ⁸

«Ήθελα νάμουν τσέλιγκας, νάμουν κι ένας σκουτέρης,
νάχω κοπάδια πρόβατα, νάχω κοπάδια γίδια
κι έναν σωρό μαντρόσκυλα, νάχω και βοσκοτόπια
το καλοκαίρι στα βουνά και τον χειμώ στους κάμπους.
Νάχω από πάλιουραν βορό και στρούγκα
από ροδάμι,
νάχω και σε ψηλήν κορφήν καλύβα από ρουπάκια, [...]»

Κ. Κρυστάλλης, «Ήθελα νάμουν τσέλιγκας»,
Άπαντα, Μέρμηγκας, σ. 255.

Συγκρότηση και λειτουργία του τσελιγκάτου

Στο πλαίσιο της αντιμετώπισης των αναγκών της κτηνοτροφικής δραστηριότητας, αρκετές οικογένειες «σμίγουν» τα κοπάδια τους σ' ένα ποίμνιο κοινό. Το «**σμίξιμο**» αφορά συνεργασία για την από κοινού συντήρηση των ζώων και την παραγωγή κτηνοτροφικών ειδών. Η συνεργασία διαρκεί όσο θέλουν τα μέλη του τσελιγκάτου και διαλύεται, επίσης, όταν θέλουν αυτά, κατά κανόνα την άνοιξη ή το φθινόπωρο. ⁹

Κάθε κτηνοτροφική οικογένεια που με-

Το άρμεγμα

τέχει σε τσελιγκάτο, διατηρεί όλα τα δικαιώματα ιδιοκτησίας στα πρόβατά της, τα οποία τα ξεχωρίζει από τα άλλα και τα «σημαδεύει» με μαχαίρι στο αυτί. Π.χ. μια οικογένεια κάνει κοψιά στο αριστερό αυτί, άλλη στο δεξιό, άλλη από το έξω μέρος, άλλη από το μέσα, έτσι που κάθε οικογένεια να έχει δικό της καθιερωμένο «σήμα», το «σημάδι» της, όπως λέγεται. Ο αριθμός προβάτων του τσελιγκάτου ποικίλλει από δύο μέχρι πέντε χιλιάδες ή και περισσότερα κεφάλια.

Το τσελιγκάτο

Οι ιδιοκτήτες κοπαδιών του τσελιγκάτου ανήκουν σε τρεις κατηγορίες, ανάλογα με τον αριθμό των προβάτων τους. Όποιος είχε τα περισσότερα, συνήθως πάνω από πεντακόσια, κατά κανόνα γινόταν «**τσέλιγκας**». Μερικές όμως φορές το κριτήριο αυτό δεν ίσχυε και

Το κούρεμα των προβάτων

Αθαμάνες κτηνοτρόφοι

Οργάνωση τσελιγκάτου

τοτέλιγκας γινόταν κάποιος που διέθετε ιδιαίτερες ικανότητες ή και με άλλες διαδικασίες. Κάποιος, π.χ., αγόραζε ή ενοικίαζε ένα λιβάδι και, επωφελούμενος από την ανάγκη άλλων για βοσκότοπους, τους προσκαλούσε και συγκροτούσαν τσελιγκάτο, με επικεφαλής τον ίδιο. Όσοι κτηνοτρόφοι είχαν περισσότερα από τριακόσια πρόβατα χαρακτηρίζονταν «σμίχτες». Συνήθως σε κάθε τσελιγκάτο υπήρχαν τρεις ή και περισσότεροι σμίχτες. Οι υπόλοιποι, που είχαν γύρω στα εκατό πρόβατα, ήταν οι βοσκοί, οι «τσοπάνοι».

Νομαδικός βίος

Η κατηγοριοποίηση αυτή δε δημιουργεί διακρίσεις ή ιδιαίτερα δικαιώματα. Όλοι, εξίσου, μετέχουν σε όλες τις δουλειές: στη φύλαξη του κοπαδιού, τη βόσκηση, το άρμεγμα, την τυροκομία, το κούρεμα και την περιποίηση των ζώων. Επιπλέον, στις εργασίες αυτές βοηθητικά, χωρίς αμοιβή, μετέχουν και τα μέλη των οικογενειών τους, τα

Από τους Καλαρύτες

παιδιά τους και οι γυναίκες τους, οι οποίες τις γνωρίζουν εξίσου καλά με τους άνδρες.

Ο τσελιγκας εκπροσωπεί τους υπόλοιπους σμίχτες στην αγορά, μεταβαίνει σε πόλεις ή χωριά, όπου διαπραγματεύεται την ενοικίαση βοσκοτόπων, την προμήθεια ζωοτροφών, την πώληση αρνιών, μαλλιών, τυριού και άλλων προϊόντων για λογαριασμό όλου του τσελιγκάτου. Μπορεί να αποφασίζει μόνος του σε ό,τι αφορά το τσελιγκάτο· όμως συνήθως συζητά με τα άλλα μέλη της ομάδας και αποφασίζουν από κοινού. Οι περισσότερες συμφωνίες στηρίζονταν παλαιότερα στο λόγο. Γι' αυτό ο τσελιγκας έπρεπε να είναι φερέγγυος, να έχει «μπέσα»· αν την έχανε, ξέπερτε από τη θέση του.

Κάθε **οργανωμένο τσελιγκάτο** είχε το απαραίτητο προσωπικό: πρωταρχικά τους βοσκούς (τσοπαναραίους) για το φύλαγμα των κοπαδιών, τον αγωγιάτη, υπεύθυνο για τις μεταφορές των προϊόντων και των εφοδίων της στάνης, και το γαλατά. Οι Σαρακατσανίοι «σηκνίτες» είχαν σε κάθε στάνη δάσκαλο για τη μόρφωση των παιδιών τους και παπά για τις θρησκευτικές τους ανάγκες.

Ο τσελιγκας είχε την ευθύνη της ομάδας και της στάνης. Ως εκπρόσωπος των συνεταίρων απέναντι στην αγορά και στο κράτος, έπρεπε να συνδυάζει φυσικά, ηθικά και πνευματικά προσόντα: να είναι ευπαρουσίαστος, καθαρός και φροντισμένος στο ντύσιμο, να χαρακτηρίζεται από πνεύμα δικαιοσύνης, τιμιότητα, αξιοπρέπεια, μετριοπάθεια και διαλλακτικότητα. Έπρεπε, επίσης, να ξέρει λίγα γράμματα για τους λογαριασμούς και να τον διακρίνει διαπραγματευτική ικανότητα. Την επιβλητική εικόνα του τσελιγκας συμπλήρωνε το άλογο με τη στολισμένη σέλα και τα χαλινάρια.¹⁰ Ήταν ο άρχοντας που τον φοβούνταν και τον σέβονταν όσοι απάρτιζαν τη στάνη, μικροί και μεγάλοι.

Οι κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων, οργανωμένοι, συχνά, σε ομάδες που απαρτίζονταν από περισσότερες οικογένειες, το τσελιγκάτο, ζούσαν νομαδικά. Το χειμώνα, όταν τα πρόβατα έβροσκαν στις πεδιάδες, έμενε κοντά τους

και η ομάδα. Το καλοκαίρι, επειδή τα πρόβατα δεν αντέχουν στους κάμπους με τις ζέστες, οδηγούνταν στα βουνά. Μαζί τους μετακινούνταν και όλες οι οικογένειες με το νοικοκυριό τους. Έτσι, κάθε κτηνοτροφική ομάδα μετακινείται δύο φορές το χρόνο. Μία στα τέλη Μαΐου, από τους κάμπους προς τα ψηλώματα, και μία στα τέλη Οκτωβρίου, αντίστροφα, από τα βουνά στα χαμηλώματα. Κάθε μετακίνηση παλαιότερα διαρκούσε κάπου ένα μήνα, σήμερα τα πράγματα έχουν γίνει ευκολότερα.

Αρχικά οι νομάδες αυτοί δεν είχαν μόνιμη κατοικία. Σταδιακά όμως ορισμένοι, επειδή τους άρεσαν τα «ξεκαλοκαιριά» της περιοχής των Τζουμέρκων, έχτισαν σπίτια κοντά σ' αυτά και με το πέρασμα του χρόνου, αφού κατασκεύασαν μόνιμους συνοικισμούς θερινής διαμονής, εξελίχθηκαν σε ημινομάδες. Οι Σαρακατσάνοι¹¹ δε διέκοψαν τη νομαδική ζωή και συνέχισαν στα Τζουμέρκα μια παράδοση που ανάγεται στην αρχαιότητα.¹²

Η **νομαδική ζωή** και η ανάγκη της εύκολης μετακίνησης επέβαλλε σε κτηνοτρόφους, όπως οι «φερέοικοι» Σαρακατσάνοι, να αποφεύγουν να δημιουργούν πραγματικό νοικοκυριό. Τους επέβαλλε, επίσης, να μη χτίζουν μόνιμες κατοικίες, αλλά να μένουν σε τετράπλευρες ή κυκλικές καλύβες που κατασκεύαζαν με ξύλα πλεγμένα με κλαδιά, πασαλειμμένες εσωτερικά με λάσπη, για μόνωση από βροχές και κρύο. Κάθε σαρακατσάνικη ομάδα κατασκεύαζε τις καλύβες της κοντά στους βοσκοτόπους, σε αρκετή απόσταση από τα μαντριά και από τους στάβλους, για λόγους υγιεινής. Έτσι, κάθε ομάδα αποτελούσε με τις καλύβες της μια ξεχωριστή μικροκοινωνία που ζούσε μακριά από κατοικημένους τόπους, τουλάχιστον ως τη δεκαετία του '50. Οι καλύβες συγκροτούσαν ένα μικρό συνοικισμό, όπου κάθε οικογένεια είχε το «κονάκι» της, ένα συγκρότημα από την κύρια καλύβα-κατοικία, και άλλες μικρότερες, που χρησίμευαν ως βοηθητικοί χώροι.

Στρούγκα στα βουνά

χωρίς δική τους γη και μόνιμη κατοικία, περπατάρηδες και κόσμος από λόγγα, αυτοί είναι οι Σαρακατσάνοι. Υποταγμένοι από το επάγγελμά τους στο κλίμα, στη φύση και στις αντιθέσεις της που προκαλούν το νομαδισμό, ζούνε στους κάμπους το χειμώνα και ανεβαίνουν στα βουνά το καλοκαίρι. Κάνουν πάντα την ίδια ζωή χάρις στα κοπάδια τους, τη μοναδική τους περιουσία. Σ' αυτά χρωστανε την ύπαρξή τους κι αποζούν αποκλειστικά από τα προϊόντα των κοπαδιών τους».

Αγγελική Χατζημικάλη,
Οι Σαρακατσάνοι, Αθήνα 1957.

Ξεκαλοκαιρίασμα στα βουνά

Το καλοκαίρι ήταν ευχάριστο για τους κτηνοτρόφους των Τζουμέρκων, επειδή βρίσκονταν ανάμεσα στα αγαπημένα τους βουνά. Εκεί γίνονταν οι παραδοσιακές γιορτές, τα πανηγύρια, γλέντια και προξενιά. Οι οικογένειες ζούσαν χωριστά, γιατί τα βοσκοτόπια ήταν πολύ μακριά από το χωριό και οι βοσκοί ακολουθούσαν τα πρόβατα. Από το βουνό κατέβαιναν σε αραιά χρονικά διαστήματα για τις απαραίτητες προμήθειες. Ο τσέλιγκας πηγαινοερχόταν με το άλογό του, αλλά συνήθως έμενε στο χωριό.

Τα περισσότερα κοπάδια των νομάδων των Τζουμέρκων ξεκαλοκαιρίαζαν στην Πίνδο, σε υψόμετρο πάνω από 2.000 μέτρα, όπου δεν υπάρχουν δέντρα· γι' αυτό οι κτηνοτρόφοι έχτιζαν τις καλύβες και τις στρούγκες με πέτρες· τις καλύβες τις έφτιαχναν τετράγωνες στη βάση και τους τοίχους με ξερολιθιά· κοντά στην πόρτα τοποθετούσαν γερό ελατίσιο κορμό ύψους 2μ. περίπου και στέ-

Η τραχύτητα του χειμώνα επέβαλλε στους κτηνοτρόφους τη μετακίνηση από το βουνό στα χειμαδιά

«Νομάδες από πανάρχαια μήτρα κτηνοτρόφων, τσελιγκάδες, τσοπάνοι, προβαταραίοι,

ριωναν σ' αυτό τον «καβαλάρη», ένα οριζόντιο δοκάρι από έλατο· πάνω στον καβαλάρη κάρφωναν πελεκημένα κλωνάρια ελατίσια, κέδρινα ή από οξιά, που έφταναν στους πλαϊνούς τοίχους, σχηματίζοντας στέγη σαμαρωτή στο σχήμα της τέντας των βλαχόφωνων νομάδων. Η στέγαση γινόταν με μεγάλους σχιστόλιθους της περιοχής. Την πλευρά απέναντι από την πόρτα την έκλειναν με πέτρες.¹³ Οι καλύβες αυτές χωρούσαν για ύπνο 5 έως 7 άτομα. Για στρώματα έριχναν κλωνάρια και σκούπες ελατίσιες και, για να μην τους τρυπούν τα αγκάθια, έστρωναν πάνω σ' αυτά μάλλινα στρωσίδια και φλοκάτες.

Το βράσιμο του γάλακτος

Το στράγγισμα

Τυροκόμος

Το τυροκόμισμα

Μετά το άρμεγμα, ο τυροκόμος στράγγιζε το γάλα στο μεγάλο καζάνι και το έπηξε με την πυτιά. Στη συνέχεια το σκέπαζε με κομμάτια από χοντρό ύφασμα για να διατηρηθεί η θερμοκρασία που είχε κατά το άρμεγμα (το γάλα διατηρούσε τη θερμοκρασία του σώματος του ζώου). Τη θερμοκρασία την υπολόγιζε με το δάχτυλο. Το πήξιμο στην κατάλληλη στιγμή είχε σημασία για την ποιότητα του τυριού.¹⁴ Το καλοκαίρι το γάλα έπηξε σε μιάμιση ώρα περίπου και, όταν «γινόταν», έβγαζε στην επιφάνεια υγρό· με ξύλινη ξύστρα το τεμάχιζε σε μικρά κομμάτια και το άφηνε να «τυρογαλιάσει»· στη συνέχεια έριχνε το φρεσκοπηγμένο τυρί μέσα σε μάλλινες «τσαντίλες», βουτηγμένες σε νερό, για να μην κολλάει. Οι «τσαντίλες» στη συνέχεια έπρεπε να κρεμαστούν σε ψηλό σημείο, αφενός για λόγους υγιεινής και αφετέρου για να στραγγίξουν τα υγρά από τον πολτό. Έπειτα από τρεις τέσσερις ώρες, όταν τα υγρά είχαν φύγει και το τυρί είχε γίνει σκληρό, το έβγαζε από τις τσαντίλες και το τοποθετούσε πάνω σε λείες ξύλινες σανίδες. Εκεί το έκοβε σε φέτες, το αλάτιζε και το άφηνε περίπου δώδεκα ώρες· στη συνέχεια το αναποδογύριζε και έριχνε ξανά αλάτι. Το τυρί έμενε τρεις ή τέσσερις ημέρες πάνω στις σανίδες. Έπειτα το τοποθετούσε σε δοχεία, πρόσθετε την αλμύρα, δηλαδή τα υγρά που μάζευε από το στράγγισμα. Ύστερα από σαράντα ημέρες, το τυρί ήταν έτοιμο για κατανάλωση.

Στο δρόμο για τα χειμαδιά

Η εποχή του φθινοπώρου «ήταν η αρχή του δυσκολότερου εξαμήνου για τους κτηνοτρόφους, γιατί δεν ήταν μόνο οι σκληρές καιρικές συνθήκες, αλλά και οι πολλές δουλειές της στάνης. Το κατέβασμα των κοπαδιών από τα βουνά, οι ετοιμασίες για την αναχώρηση, η πορεία για τα χειμαδιά, το μάζεμα των απαραίτητων υλικών για τα καλύβια και τα μαντριά· οι βαριές αγροτικές εργασίες, ο σκάρος, ο γέννος των προβάτων, το απόκομμα των αρνιών, το άρμεγμα, το φράξιμο

των σπαρτών και των συνόρων, το στρώσιμο των μαντριών».¹⁵

Για τους νομάδες κτηνοτρόφους τα τέλη Οκτωβρίου, η γιορτή του Αγίου Δημητρίου, ήταν ο χρόνος που έπρεπε να κατεβίσουν τα κοπάδια τους από τα βουνά στα χειμαδιά. Η παρουσία ενός αγίου που πήγαινε κι αυτός καβάλα σε άλογο και που η εκκλησιαστική μνήμη του συνέπιπτε με τη δύσκολη αυτή περίοδο τους εξόπλιζε με το κουράγιο και την εμπιστοσύνη που χρειάζονταν για το δρόμο τους.¹⁶

«Χειμώνιασε. Χιόνια πολλά στα κορφοβούνια πέφτουν,
 ρεύουν τα φύλλα των κλαριών, ξεσκιώνουν τα λογγάρια,
 θολώνουν οι νεροσυρμές, οι βρύσες κρουσταλλάζουν
 κι' οι τσελιγκάδες κουβαλούν στους κάμπους τα κοπάδια.
 Ο Μάμαλης απ' τ' Άγραφα στη Λεπενού τα πήγε,
 ο Θάνος τ' Ασπροπόταμου, του Μαλακάση ο Μπάρδας
 κατέβηκαν για χειμαδιά στον κάμπο του Τρικκάλου,
 την Αλασσώνα εδιάλεξε του Σμόλκα ο Χατζημπύρος
 ο Κάγκαλος του Ζαγοριού στο Λούρο ξεχειμάζει
 του Κουρμουλιάσα ο τσέλιγκας, ο Γάκης ο Ψαλιδας
 της Βαλαώρας τα ζερβά τα βοσκοτόπια πήρε».

Κ. Κρυστάλλης, «Ο Γέννος», *Άπαντα, Μέρμηγκας*, σ. 249.

Οι κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων συνήθιζαν να κινούνται από το Βορρά προς το Νότο, ακολουθώντας την κατεύθυνση των ποταμών που είχαν τις πηγές τους στα βουνά, όπου ξεκαλοκαίριαζαν. Ακολουθούσαν λοιπόν την πορεία του Άραχθου και του Ασπροπόταμου και ξεχείμαζαν στις πεδιάδες της Άρτας και του Ξηρόμερου· οι Συρρακιώτες ακολουθούσαν το Λούρο και ξεχειμώνιαζαν στην περιοχή της Πρέβεζας. Εξάιρεση αποτέλεσαν οι νομάδες των Καλαρρυτών που αναζητούσαν χειμαδιά στο θεσσαλικό κάμπο.

Μόλις οι κτηνοτρόφοι έφταναν στον

Στο δρόμο για τα χειμαδιά

προορισμό τους, ξεφόρτωναν, έστηναν τα καλύβια τους και ρίχγονταν στη δουλειά. Το ξεχειμώνιασμα ήταν ιδιαίτερα δύσκολο, με τις βαριές καθημερινές εργασίες, τις αντίξοες συνθήκες ζωής στο κονάκι¹⁷ και τους κινδύνους που καρδοκούσαν για τα ζώα.

Ξεκίνημα για τα βουνά

«Τζουμέρκα μου περήφανα, βουνά μου ξακουσμένα,
 λιώστε τα χιόνια γλήγορα, σκορπίστε τις αντάρες,
 να λάμψει ο ήλιος στις κορφές και να 'βγει νπο χορτάρι.
 Να ξεκινήσουν τα νερά στις δροσερές βρυσούλες,
 να βγουν οι βλάχοι στα ψηλά, να βγουν κι οι βλαχοπούλες,
 να βγουν κοπάδια πρόβατα μ' ολόλαμπρα κουδούνια».

Δημοτικό τραγούδι

Την άνοιξη, κοντά στη γιορτή του Αγίου Γεωργίου, το τσελιγκάτο μάζευε τα πράγματα του και ξεκινούσε για το βουνό. Ο δεσμός των ανθρώπων αυτών με τα ορεινά χωριά τους και η βαθιά ριζωμένη αίσθηση πως, αν μείνουν στον κάμπο, θα εκφυλιστούν, θα «χα-

Στα λιβάδια

Γίδια με κουδούνες

Στο δρόμο για τα βουνά

Καταυλισμός κτηνοτρόφων

θούν», εκφράζονται ανάγλυφα στους παρακάτω στίχους του δημοτικού τραγουδιού:

✍ «μάνα με κακοπάντρες και μ' έδωκες
 στους κάμπους
 εγώ το κάμα δε βασιτώ, ζεστό νερό δεν πίνω
 το πίνω και θερμαίνομαι, το πίνω κι αρρωσταίνω
 εδώ τρυγόνα δε λαλεί, ο κούκος δεν το λέει...».

Πριν από την αναχώρηση, ο τσέλιγκας έκλεινε τις οικονομικές εκκρεμότητες με τους ιδιοκτήτες των βοσκότοπων και προμηθεύονταν τα απαραίτητα εφόδια για το βουνό: παπούτσια, αλεύρι, λάδι, όσπρια, καφέ, ζάχαρη κ.ά. Οι άντρες φρόντιζαν τα κοπάδια, τα άλογα και τα μουλάρια, οι γυναίκες ετοίμαζαν τα σύνεργα για το άρμεγμα. Σε λίγο άρχιζε η πορεία της επιστροφής, το ίδιο δύσκολη, όπως αυτή του φθινοπώρου.

Οδηγούσαν οι **αγωγιάτες** και ακολουθούσαν οι βοσκοί με τα πρόβατα και τα τσοπανόσκυλα. Πιο πίσω οι γυναίκες και τα παιδιά. Τα μουλάρια και τα άλογα κουβαλούσαν τα σύνεργα και τα νοικοκυριά. Οι γυναίκες, φορτωμένες και αυτές με πράγματα, κρατούσαν υπό μάλης τη ρόκα τους και έγνεθαν. Τα μωρά τα έβαζαν στη «σαρμανίτσα», την ξύλινη σκαλιστή κούνια, και τα μετέφεραν στην πλάτη, ενώ τα μικρά παιδιά κάθονταν πάνω στα πράγματα που κουβαλούσαν τα άλογα.

Ο σταδιακός περιορισμός των βοσκότοπων, η περίφραξη των κτημάτων, οι μεταβολές στο ιδιοκτησιακό καθεστώς των βοσκότοπων, χρόνο με το χρόνο προκαλούσαν όλο και περισσότερα προβλήματα. Οι αντιθέσεις μεταξύ κτηνοτρόφων και γαιοκτημόνων αυξάνονταν. Ο ρόλος των βοσκότοπων ως ζωτικού χώρου στην αγροτική οικονομία του ευρύτερου χώρου της Άρτας σταδιακά μειώνεται. Μια εικόνα για τα προβλήματα αυτά παρέχουν τα δικαστικά αρχεία, από τα οποία διαπιστώνουμε ότι μετά την απελευθέρωση της Άρτας, το 1881, πολλαπλασιάστηκαν οι διενέξεις ανάμεσα στους κτηνοτρόφους και τους νέους κτηματίες, τις κοινότητες, αλλά και κτηνοτρόφους άλλων περιοχών.¹⁸

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΙΓΟΠΡΟΒΑΤΩΝ ΤΩΝ ΧΩΡΙΩΝ ΤΩΝ ΤΖΟΥΜΕΡΚΩΝ

ΟΝΟΜΑ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΑΠΟΓΡΑΦΗ						ΑΡΙΘΜΟΣ ΝΟΜΑΔΙΚΩΝ ΑΙΓΟΠΡΟΒΑΤΩΝ		
	1881	1920	1940	1961	1981	2001	επί Τουρκοκρατίας	ως τα προπολεμικά χρόνια	σήμερα
1. Άγναντα	1.220	1.246	1.616	1.806	1.213	886	3.000	3.000	1.660
2. Αθαμάνιο	705	1.076	1.660	1.890	1.740	967	15.000	10.000	4.000
3. Βαθύπεδο		372	315	114	62	106	6.000	4.500	1.500
4. Βουργαρέλι	1.152	1.395	1.843	957	1.056	792	2.000	4.000	5.370
5. Θεοδώριανα	935	353	1.476	269	442	994	10.000	16.000	16.500
6. Καλαρύτες	1.450	709	1.049	357	231	221	15.000	17.000	14.652
7. Καταράχτης	1.079	779	1.230	1.118	906	682	10.000	12.000	4.020
8. Ματσούκι	334	364	739	310	354	540	3.000	20.000	11.000
9. Μελισσουργοί	1.710	168	414	158	1.011	671	50.000	40.000	6.870
10. Πράμαντα	2.328	2.649	3.021	1.760	1.585	1.850	20.000	30.000	17.000
11. Συρράκο		215	1.388	18	77	273	40.000	40.000	2.600
						ΣΥΝΟΛΟ	174.000	196.500	85.172

» Συνέντευξη Νίκου Καραβασιλή, 79 ετών

Ερ.: Κ. Καραβασιλή, η οικογένειά σας ήταν ποιμενική, από τους Μελισσουργούς. Ξέρουμε ότι, όταν ήσασταν νέος, η οικογένειά σας εκινείτο από το βουνό στο χειμαδιό. Θα μπορούσατε να μας περιγράψετε τις συνθήκες της μετακίνησής σας μεταξύ χειμαδιών και χωριού;

Απ.: Μου έχουν μείνει πολλές μνήμες. Θα σας πω για μια διαδρομή για τα ξεκαλοκαιριά, που τη θυμάμαι σαν να 'ταν χτες. Από κείνο το απομεσήμερο που αντάμα με άλλες φαμιλιές του χωριού κινήσαμε και 'μεις κοντά, για τα Μελισσουργιώτικα.

Ερ.: Τι ηλικία είχατε τότε;

Απ.: Ήμουν μικρός, 12-13 χρονών.

Ερ.: Πώς γινόταν η προετοιμασία της επιστροφής;

Άποψη Μελισσουργών

Απ.: Το σκηνικό, ίδιο κι απaráλλαχτο όπως κάθε χρόνο. Μπροστά τα μουλαράκια, η Ματ με τη Σίβα, φορτωμένες της φαμελιάς τα πράγματα και πανωσάμαρα σιγουρεμένα, ανάμεσα σε καραμελωτές μαντανίες, τα δυο μου τ' αδερφάκια, που, σαν μαζούμια που ήτανε τότε, δεν το λέγανε τα ποδαράκια τους ακόμα να ακολουθήσουνε το караβάνι. Αδεκεί, στην πίσω μεριά κοτσιασμένες και οι κοτούλες μας, η Λαθήρω και η Ζαρκολαίμω, και στ' άλλο το φόρτωμα, για να μη μαλώνουν συνατί τους, η γατούλα μας η

Κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων σήμερα

Αργυρώ, αναπόσπαστο κι αυτή κομμάτι της φαμελιάς μας. Εγώ, σαν τρανύτερος κάπως, θα ήτανε ντροπή πια να σεργιανάω καβάλα.

Ερ.: Πώς αισθανόσαστε που επιστρέψατε στο χωριό σας;

Απ.: Σκεφτόμουν τους γονείς μου, πόσο πολύ κουράζονται για το ψωμί της φαμελιάς. Αλλά σαν παιδί, εκεί, δίπλα στον αγωγιάτη, που είχε την έγνοια του καρabanιού και της φαμελιάς, ακολούθαγα ρωτώντας πού και πότε για τα χίλια δυο παράξενα που έβλεπαν τα μάτια μου.

Ερ.: Φυσικά, δεν ήταν μόνο η δική σας οικογένεια που επέστρεφε.

Απ.: Ήμασαν πολλοί και, καθώς νύχτωνε και η πολιτεία πίσω μας χανόταν, παρέκεια παρέκεια η φάλαγγα μεγάλωσε. Άλλους που έρχονταν πέρα από τόπο αλαργινό, από το Ξηρόμερο να ειπούμε, και ήταν πλιότερο αποσταμένοι, τους φτάναμαν. Άλλοι αγωγιάτες, που είχαν αλαφρά φορτώματα και δεν είχαν φαμιλιές, ανάγκαζαν το καρabanί τους για να κόψουνε

δρόμο και μας φτάνανε, γίναμαν όλοι αντάμα ένα καρabanί. Και σαν όλοι, χρόνια απάνω κάτω στον ίδιο δρόμο κι από τον ίδιο τόπο, μιας και τα χωριά στα Τζουμέρκα είναι συγκρατούμενα, και με το «πώς περάσαταν στα χειμαδιά;» και με το «πού ξεχειμάζαταν φέτος;», και με το «μην είδαταν τον τάδε ή μην ακούσαταν για το δείνα;» ξεχνιόμασταν κι ο δρόμος έφευγε κάτω από τα ποδάρια μας, ώσπου η μέρα χάθηκε...

Ερ.: Πόσο κουραστική ήταν η πορεία της επιστροφής;

Απ.: Πολύ. Σε ώρα, άλλοι σαν να αποστάσανε από την πεζοπορία, άλλοι σαν να βαρέθηκαν από το κουβεντολόι, σωπάσανε. Τα μικρά που ήτανε καβάλα, άλλο από το σκούξιμο, άλλο από το κούνα και ματακούνε του μουλαριού αποκοιμήθηκαν αδεκεί και μόνο των αλόγων τα πέταλα που πατούσανε ρυθμικά το ντερβένι δένανε σε μια παράξενη μουσική συμφωνία με τον αγό από τα κυπροκοούδουνα και τα τσοκάνια που είχανε κρεμασμένα στο λαιμό τους.

Κάπου εκεί θυμάμαι, σαν βαριεστημένος από της πεζοπορίας την αποσταμάρα, κοντοστάθηκα. Κοντοστάθηκα και χασμουρήθηκα βαριεστημένος κάμποσες βολές κι αδεκεί η μανούλα μου θυμάμαι έσκυψε και μου είπε· «άντε παιδάκι μου, κάμε λίγο κουράγιο ακόμα και φτάσαμε στο χάνι. Να... σα διαβούμε ετούτη την κοδέλα του δρόμου, τη μεγάλη κι απέ την άλλη τη μικρή, φτάνουμε, καληώρα σου παιδί μου, στο Πλατανόρεμα. Εκεί στο χάνι του Τσίρου έχουμε κουβέντα να μας καρτερεί και η βαβούλα σου με την κανούτα μας που έφυγαν μπροστά πριν από το γιόμα, για να κόψουνε δρόμο». Γκάρδιωσα για λίγο με τα λόγια της, μα τι να σας πω, ατέλειωτες μου φάνηκαν εκείνες οι κοδέλες και το χάνι, λες και βάλθηκε κι αυτό να παίξει με την αποσταμάρα μας, έφευγε, αλάργευε από τον τόπο του, για να μην το φτάσουμε. Και το χειρότερο, σαν φτάσαμε εκεί, οι αγωγιάτες κουβεντιάστηκαν συνατή

στους και δεν στάθηκαν. Σαλάγησαν και τράβηξαν παραπανούλια στο ανάραχο πέντε δέκα ανάσες τόπο ακόμα. Εκεί, σε κάτι λακκούλες δίπλα στη δημοσιά, είχαν ξεπεζέψει κι άλλες φαμιλιές από γρηγορότερα, και ο τόπος στην αστροφεγγιά φάνταζε υπαίθριο παζάρι. Εκεί, απάνω σ' εκείνο το ξεπέταμα, κάνανε την άνοιξη πρώτο κονάκι οι διαβατικοί, γιατί είχε γύρα ο τόπος αμαλαίες. Είχε φρεσκοθερισμένα χωράφια, με μπόλικο χορτάρι στις παραβόλες, και βόσκανε τ' αλογομούλαρα ανενόχλητα όλη τη νύχτα και οι αγωγιάτες γλυτώνανε την πληρωμή στο χάνι. Κάπου εκεί, ανάμεσα στους άλλους, ξεφορτώσαμεν κι εμείς.

Ερ.: Περιγράψτε μας τον τρόπο διανυκτέρευσης.

Απ.: Κάναμαν ένα γυροβόλι με τις μεριές, έστρωσε ανάμεσα η μάνα ένα τσιολάκι, σιγούρεψε σ' ένα αγκωνάρι τα απανογόμια, καθώς τα 'λεγαν, τρουβάδια με φαγητά κι άλλα ξαλαφρώματα κι αδεκεί και το δείπνο. Από 'να δυο θελάκια ριζόπιτα στο χέρι και στη συνέχεια αράδα αράδα όλοι στρωματοάδα κάτω από το χεράμι. Όσο για προσκέφαλο, καθένας τα παπουτσάκια του κι απάνω το σακάκι του για να τα 'χει σίγουρα και πρόχειρα με το φευγιό. Η μάνα από την πέρα μεριά, δίπλα στη μικρή αδελφή, για να της κάνει κουράγιο τη νύχτα που σκιάζονταν δίχως φέξη και το πλιότερο να τη σκεπάζει, γιατί άθελά της κλώτσαγε το σκέπασμα και θα μανούρωνε ξέσκεπη ως την αυγή. Απ' εδώ μεριά από μένα η βάβω μου και παραδίπλα δεμένα στη θηλιά από το σακί για σιγουριά η γάτα, οι κότες και η γιδούλα μας. Κατά πρώτον, από τα καλωσορίσματα των ταξιδιωτών που ξανασμίγανε, από το κουβεντολόι των μεγάλων με τους αγωγιάτες όπου δειπνήσανε κάπως ξέχωρα διπλοπόδι μπροστά στο τεψί με κάπως πλιότερο και καλύτερο φαϊ, και από τη δροσιά της εξοχής και την αστροφεγγιά ξαγρυπνήσαμεν κάπως. Όμως, από την άλλη

Το τσοπανόπουλο

μεριά, η αποσταμάρα από τον ποδαρόδρομο με τις ώρες και η έγνοια του πρωινού ξυπνήματος για το μεγάλο και δύσκολο που μας καρτερούσε δρόμο έδωνε τόπο στο χασμουρητό, τα μάτια σφαλίζανε μοναχά τους κι από ένας ένας παραδίνοταν άθελά του στην αγκαλιά του ύπνου. Εμένα, καθώς θυμάμαι, εκείνο το βράδυ άργησε κάπως να με πάρει ο ύπνος.

Ερ.: Πώς βλέπετε αυτές τις καταστάσεις τώρα;

Απ.: Περάσανε χρόνια, και χρόνια δίσεκτα, θυμάμαι, από τα τότε και δώθε, και πολλά αλλάξαν σε τούτον τον κόσμο. Ήρθανε πόλεμοι, σκοτωμοί, έγνοιες παράξενες, χαλασμοί, προσφυγίες, πείνα και κακομοιριά, και η μοίρα δεν το ματάφερε να ξαναπεράσω από κείνον το δρόμο, από κείνον τον τόπο. Η βάβω η καψαρή, όπου παιδόπουλο την είχα πρώτο ρώτημα, χάθηκε κι αυτή, μα έμεινε στο νου και την ψυχή μου τυπωμένη η εικόνα εκείνης της διαδρομής για τα ξεκαλοκαιριά.

Ερ.: Γιατί, κατά τη γνώμη σας, έσβησε αυτή η παράδοση;

Απ.: Μέχρι πριν τον πόλεμο, ήτανε πολλοί οι τσελιγκάδες χωριανοί μας και άσωτα τα κοπάδια τους. Όμως χρόνο με το χρόνο λιγοστεύανε κι εκείνα. Τα βοσκοτόπια στα χειμαδιά, στους κάμπους δεσμεύτηκαν, μοιράστηκαν στους ακτήμονες και καλλιεργήθηκαν. Δεσμεύτηκε ο

τόπος και τα χειμερινά λιβάδια λιγοστεύανε για τους κτηνοτρόφους. Έτσι, μαζί με τα τόσα άλλα, αρχίσανε σιγά σιγά να φεύγουν από τη ζωή και τα τσελιγκάτα. Ο καινούριος τρόπος ζωής προβλημάτισε και του δικού μας χωριού κάποιους σεβάσιμους τσελιγκάδες. Κάποιους νοικοκυραίους με χιλιάδες γιδοπρόβατα, κάποιους τους προβλημάτισε πολύ και κάποια μέρα συνάχτηκαν στον οντά ενός αρχοντικού στο χωριό και το κουβεντιάσανε το πρόβλημά τους, μα σαν δε βρίσκανε άκρη στην παρακμή τον κατήφορο, καταλήξανε σε αποφάσεις σωστές και αμετάκλητες. Περιορίσανε σε αριθμό τα κοπάδια, πήραν τις φαμίλιες από τα αχερένια βλαχοκόνακα της στάνης και τις εγκαταστήσανε στην πολιτεία, αγοράζοντας αρχοντοκόνακα οχτρών που φύγανε αποδιωγμένοι και το βασικότερο απ' όλα και για το οποίο κανένας τους δεν είχε αντίρρηση ήτανε το πώς έστω και από ένα δυο

παιδιά τους έπρεπε να τα αποκόψουνε από το τσελιγκάτο και να τα στείλουνε στα γράμματα και στις σπουδές. Προς τη μόρφωση και την επιστήμη, προς τον πολιτισμό και την καλοπέραση, προς τα εκεί που η ζωή άνοιγε καινούριους δρόμους κι έταξε προκοπή και χαμόγελα. Και το λόγο τον κάμανε απόφαση και την απόφαση πράξη.

Ερ.: Ποια ήταν τα αποτελέσματα αυτής της απόφασης;

Απ.: Θετικά και αρνητικά. Σε κάποια χρόνια είχε γιατρούς δικούς του το χωριό, είχε δασκάλους και σχολειό, είχε δικούς του δικηγόρους. Είχε και έχει επιστήμονες και γραμματισμένους. Όμως εκείνο που πια δεν έχει είναι τα τσελιγκάτα. Είναι οι τσελιγκάδες που το τιμήσανε με την προσφορά, με την αρχοντιά της ψυχής τους με τις οικογενειακές τους αρχές, με την προκοπή και την αγάπη με τις άγιες γενεών και γενεών καταβολές.

Γλωσσάρι

- αγγειά, τα = τα χάλκινα σκεύη του σπιτιού
- αδεκεί = (επίρ.) εκεί κοντά
- αμαλαϊά, η = η αφθονία
- αποσταίνω = κουράζομαι
- βετούλι, το = το κατοίκι του ενός χρόνου (από το λατινικό vitulus, -i)
- γέννος, ο = η γέννηση
- γκλίτσα, η (ή κλίτσα) = το ραβδί του τσοπάνη, σύμβολο της εξουσίας του τσελιγκα. Σύνεργο της δουλειάς του τσοπάνη· τον εξυπηρετεί να ανεβαίνει και να κατεβαίνει τις πλαγιές, να αρπάζει από τα πόδια τα πρόβατα, να φοβίζει τα άτακτα ζώα, τα σκυλιά και τους κλέφτες.
- ζαλίκι, το = δεμάτι με ξύλα που φορτώνονταν στη ράχη τους οι γυναίκες.
- ζυγούρι, το = το αρνί ηλικίας δύο ετών
- καρδάρα, η και καρδάρι, το = ξύλινο ή μεταλλικό κυλινδρικό δοχείο με δύο λαβές ή μία ημικυκλική, όπου αρμέγουν το γάλα.
- θηλί, το ή θελί = κομμάτι πίτας
- κανούτα, η = η γίδα
- κάπα, η = ολόμακρο μάλλινο σκούρο ένδυμα με κουκούλα
- καταή = (επίρ.) στο δάπεδο (κάτω + γη)
- κούδα, η = η πέτρα
- μανουρώνω = κρύνω
- μαντανία, η = η κουβέρτα
- μαντρί, το = περιφραγμένος χώρος που χρησιμοποιείται για φύλαξη αιγοπροβάτων
- μεριά, η = μέρος, πλευρά· σακί με τα απαραίτητα ρούχα ή τρόφιμα.
- μπατζαριό, το (μπάτζος) = το τυροκομείο
- μπλάνα, η = τυρί φέτα
- παραβόλα, η = χερσότοπος στην άκρη των σπαρμένων χωραφιών
- παρέκεια = (επίρ.) λίγο πιο πέρα
- πρατίνες, οι = οι προβατίνες
- ρόγα, η = ο μισθός, η αμοιβή
- σκουτιά, τα = τα μάλλινα υφάσματα
- στέρφα, τα = πρόβατα που δεν έχουν γάλα
- στρούγκα, η = χώρος περιφραγμένος πρόχειρα για το άρμεγμα γιδοπροβάτων
- τσούπρα, η = το κορτίσι
- τυρόγαλο, το = το υγρό που μένει από το στράγγισμα του τυριού και το χρησιμοποιούν για την παρασκευή της μυζήθρας.

Σημειώσεις

1. Για περισσότερα σχετικά με την αρχαία Ήπειρο βλ. N.G.L. Hammond, «Η Ήπειρος και ο ελληνικός κόσμος των πόλεων-κρατών (περ. 750-400 π.Χ.)», στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος. 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, σσ. 46-73· Ρ. Λένέque, «Από τον Αλέξανδρο Μολοσόσo έως τον Πύρρο», στο Μ.Β. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σσ. 74-81· Ρ. Cabanes, «Κοινωνική και οικονομική ιστορία της Ηπείρου», στο Μ.Β. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σσ. 90-94· Ρ. Cabanes, «Από την Ρωμαϊκή κατάκτηση ως την μεγάλη κρίση του 3ου αι. μ.Χ.», στο Μ.Β. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σσ. 115-138.
2. Βλ. Α. Βρανούσης & Β. Σφυρόερας, «Η Ήπειρος κατά τους νεότερους χρόνους», στο Μ.Β. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σσ. 240-269· Ελευθερία Νικολαΐδου, «Η Ήπειρος στον αγώνα της ανεξαρτησίας», στο Μ.Β. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σσ. 270-288.
3. Για την επανάσταση στα Τζουμέρκα βλ. Ε. Νικολαΐδου, *ό.π.*, σσ. 274-275.
4. Φερέοικος = αυτός που δεν έχει μόνιμη κατοικία, ο νομάς, βοσκός που κουβαλά μαζί του το σπίτι του (<φέρω + οίκος).
5. H. Holland, *Travel in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia during the years 1812 and 1813*, Λονδίνο 1815, σσ. 91-93.
6. Ν. Καρατζένης, *Οι νομάδες κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων*, Άρτα 1991, σ. 52. Πολλές πληροφορίες του κεφαλαίου αυτού βασίζονται στο βιοματικό έργο του Τζουμερκιώτη φιλολόγου και κτηνοτρόφου Νίκου Καρατζένη. Τον ευχαριστούμε από καρδιάς για τη βοήθεια που μας πρόσφερε.
7. Γιώργος Δ. Κοντογιώργης, *Θέματα νεότερης και σύγχρονης ιστορίας από τις πηγές*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1983, σσ. 42-43.
8. Α. Αρσενίου, *Τα τσελιγκάτα*, Αθήνα 1972, σ. 13. Για την προσφορά των Τζουμερκιωτών στους αγώνες του έθνους, βλ. την εμπεριστατωμένη μελέτη του Σ. Μ. Φίλου, *Τα Τζουμερκοχώρια*, Αθήνα 2000, σσ. 116-352.
9. Α. Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 15.
10. Βλ. Ν. Καρατζένης, *ό.π.*, σ. 57.
11. Βλ. Νίκος Παπακώστας, *Ηπειρωτικά*, Αθήνα 1967, σ. 545.
12. Βλ. Ν. Καρατζένης, *ό.π.*, σσ. 82-87. Για περισσότερα, βλ. Γ. Μποτός, *Οι Σαρακατσάνοι*, Αθήνα 1982· Γ. Καββαδίας, *Σαρακατσάνοι, μια ελληνική ποιμενική κοινωνία*, Αθήνα 1991.
13. Για περισσότερα, βλ. Ν. Καρατζένης, *ό.π.*, σσ. 319-320.
14. Η πτυιά ήταν ένα άσπρο υγρό που το διατηρούσαν σε μπουκάλες. Την παρασκεύαζαν κόβοντας σε μικρά κομματάκια το στομάχι των αρνιών και κατσικιών που έσφαζαν το χειμώνα στα χειμαδιά, πριν κλείσουν 20 μέρες ζωής. Τα μικρά αυτά κομματάκια τα άφηναν στο νερό να μουσκέψουν τρεις ώρες περίπου κι ύστερα τα έριχναν μαζί με το νερό στην άκρη μιας τσαντίλας και τα στραγγίζαν σε ένα μεγάλο καπάκι στη συνέχεια ζύμωναν τα μουσκεμένα αυτά κομμάτια με τα χέρια τους από την έξω μεριά ώσπου να λιώσουν στο νερό· το υγρό που έβγαινε και είχε μια διαπεραστική, άσχημη μυρωδιά αποτελούσε την πτυιά και, για να μη χαλάει, της έριχναν και μια χούφτα αλάτι στο μπουκάλι όπου τη διατηρούσαν.
15. Βλ. Ν. Καρατζένης, *ό.π.*, σ. 132.
16. Βλ. Δ. Λουκάτος, *Τα Φθινοπωρινά*, Φιλιππότις, Αθήνα 1982, σ. 80.
17. Ο όρος «κονάκι» έχει πολλές σημασίες: σημαίνει την καλύβα, αλλά και το νοικοκυριά, τον τόπο όπου βρίσκεται η οικογένεια. Κονάκια έλεγαν το σύνολο των καλυβιών που αποτελούσαν τη συντροφιά του τσελιγκάτου αλλά και την τοποθεσία που τα είχαν στήσει.
18. Βλ. δικαστικές αποφάσεις από το Πρωτοδικείο Άρτης, όπως: 18/16-12-1881, 125/22-6-1883, 40/16-3-1883, 108/20-11-1884, 8/12-2-1888, 207/8-12-1894.

Επιλογή βιβλιογραφίας

- Αρσενίου, Λ., *Τα τσελιγκάτα*, Αθήνα 1972.
- Γκιόλιας, Μ., *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, Πορεία, Αθήνα 2004.
- Ελληνικό λαϊκό σπίτι*, Έκδοση Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, Αθήνα 1960.
- Καραβασιλής, Ν., *Χάθηκαν αμνημόνευτοι*, Άρτα 1976.
- Καρατζένης, Ν., *Οι νομάδες κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων*, Άρτα 1991.
- Κοσμάς, Ν., *Το ηπειρωτικό λαϊκό σπίτι*, Δωδώνη, Αθήνα – Γιάννινα 1998.
- Κωστούλας, Κ., *Πωγωνήσιοι εργολάβοι και τα δημόσια έργα στην Ήπειρο στην ύστερη Τουρκοκρατία*, Τεχνικό Επιμελητήριο Ηπείρου, Ιωάννινα 2002.
- Κωνσταντινόπουλος, Χ., *Οι Λαγκαδινοί μαστόροι*, Αθήνα 1970.
- , *Οι παραδοσιακοί χτίστες της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1983.
- Μαντάς, Σ., *Τα ηπειρωτικά γεφύρια*, Τεχνικές εκδόσεις, Αθήνα 1984.
- , *Το γεφύρι κι ο Ηπειρώτης*, Τεχνικές εκδόσεις, Αθήνα 1987.
- Μέγας, Γ., «Μελέται λαϊκής αρχιτεκτονικής», *Λαογραφία*, ΚΣΤ' (1968-1969).
- Μουτσόπουλος, Ν., *Μαθήματα αρχιτεκτονικής μορφολογίας. Μακεδονική αρχιτεκτονική. Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής οικίας*. Θεσσαλονίκη 1971.
- Ορλάνδος, Α., «Παλαιά αστικά σπίτια της Άρτης», *Α.Β.Μ.Ε.*, Β' (1936), σσ. 181-194.
- Παπαγεωργίου, Γ., *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά το 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1982.
- Παπακώστας, Ν., *Ηπειρωτικά*, Αθήνα 1967.
- Παπακώστα-Σινίκη, Ν., *Ήπειρος, εκκλησιές και μοναστήρια*, Αθήνα – Γιάννινα 1983.
- , *Παλιά Γιάννενα*, Αθήνα 1986.
- Πολίτη, Λ. Δ., «Η Σκουπτα Τζουμέρκων και τα παλιά της σπίτια», *Ηπειρωτική Εστία*, ΚΕ' (1976), σσ. 939-950.
- Σακελλαρίου, Μ.Β. (επιμ.), *Ήπειρος. 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997.
- Σάρρος, Δ., «Περί της εν Ηπείρω, Μακεδονία και Θράκη συνθηματικής γλώσσης», *Λαογραφία*, 7 (1923), σσ. 535-542.
- Σούλης, Χρ., «Τα κουδαρτίτικα των Χουλιανοχωρίων της Ηπείρου», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 5 (1930), σσ. 161-168.
- Τζελέπη, Π.-Ν., *Λαϊκή ελληνική αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1977.
- Τσέβρεχος, Γ., *Το κοπάδι*, Περιφερειακές εκδόσεις «Έλλα», Λάρισα 2002.
- Φίλος, Στ., *Τα Τζουμερκοχώρια*, Αθήνα 2000.
- Χατζημιχάλη, Α., «Ηπειρωτική λαϊκή τέχνη», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 5 (1930), σσ. 253-264.

Άραχος: Ο ταχυδρόμος των βουνών. Το νερό και η πέτρα αδελφώνονται στην Ήπειρο